

Michał Patryk Sadłowski

Uniwersytet Warszawski

m.sadlowski@wpia.uw.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2799-2911>

Państwo i prawo w myśli Pawła Mikołajewicza Milukowa – wstęp do badań*

<http://dx.doi.org/10.12775/SIT.2024.030>

1. Wstęp

Paweł Mikołajewicz Milukow (1859–1943) to jedna z najpoważniejszych postaci w naukowym, intelektualnym oraz politycznym życiu Rosji w XX w.¹ Z jednej strony, Milukow to badacz dziejów Rosji, który pozostawił po sobie ogromny dorobek. Jego *Szkice z historii kultury rosyjskiej*² to jedna z najpopularniejszych publikacji przełomu XIX i XX w. w Rosji. Dzisiaj jest ona istotną syntezą dziejów tego państwa. Niemniej ważne są prace Milukowa dotyczące historii rewolucji lutowej 1917 r. oraz wojny domowej

* Praca powstała w wyniku realizacji projektu badawczego o nr 2022/06/X/HS5/00416 finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki.

¹ Artykuł stanowi uzupełnioną oraz zmienioną wersję mojej wcześniejszej publikacji na temat Pawła M. Milukowa: M.P. Sadłowski, *Badania nad Pawłem Mikołajewiczem Milukowem (1859–1943) – kilka uwag wstępnych*, w: *Prawo i ustrój w warunkach niestabilności*, red. J. Turłukowski, P. Kalinowski, Warszawa 2023, s. 7–18.

² П.Н. Милуков, *Очерки по истории русской культуры (в 3 частях)*, Санкт-Петербург 1896–1903; Париж, 1930–1937; Гаага 1964 (переиздание – Москва 1992–1993).

w Rosji. Bez ich analizy nie jest możliwe zbadanie procesów załamania się rosyjskiej państwowości w 1917 r. i tworzenia się państwa radzieckiego w latach 1917–1922. Dowodem na ich znaczenie jest ogromna liczba publikacji książek Milukowa w językach: angielskim, francuskim oraz niemieckim³. Z drugiej strony, Milukow to polityk. W ramach tej ostatniej aktywności był on jednym z założycieli oraz wieloletnim liderem antysamodzierżawnej Partii Konstytucyjno-Demokratycznej, deputowanym III oraz IV Dumy Państwowej, ministrem spraw zagranicznych w Rządzie Tymczasowym Rosji w dobie rewolucji lutowej 1917 r., a w czasie wojny domowej w Rosji oraz na emigracji zajmował się antybolszewicką działalnością polityczną. Dodatkowo łączył pracę naukową i aktywność polityczną z działalnością dziennikarską, będąc redaktorem takich gazet jak „Riecz” czy „Paslednije Nowosti”.

Mamy więc do czynienia z postacią, której działalność, a zwłaszcza twórczość nadal wywierają wpływ na rosyjską historiografię oraz życie kulturowe, intelektualne czy polityczne Rosji⁴. Skala oraz złożoność tych zjawisk sprawiają, że badania nad Milukowem mogą być prowadzone w wielu płaszczyznach. Jedną z nich jest badanie zagadnienia państwa i prawa w myśli politycznej oraz prawnej, a także w aktywności politycznej Milukowa. Co w tej kwestii istotne, Milukow był z wykształcenia historykiem, ale jednym z głównych przedmiotów jego badań były instytucjonalne dzieje Rosji. W tym zakresie Milukow skupiał się na badaniach historii administracji, finansów, skarbowości oraz ustroju konstytucyjnego nie tylko Rosji, lecz także wybranych państw europejskich. Właściwie można uznać, że jednym z głównych przedmiotów badań (o ile nie głównym) oraz refleksji intelektualnej Milukowa było państwo rosyjskie, jego geneza, rozwój insty-

³ Z kolei w 2007 r. na łamach czasopisma „Kronos” ukazał się w formie artykułu fragment *Rosji na przelomie pt. Dlaczego rewolucja rosyjska była nieunikniona?*. Zob. P. Milukow, *Dlaczego rewolucja rosyjska była nieunikniona?*, przeł. B. Szulęcka, „Kronos: metafizyka, kultura, religia” 2007, nr 4, s. 57–63.

⁴ O Milukowie w kontekście problemów rosyjskiego zapadnictwa w przeszłości i współcześnie wspominał w 2024 r. np. rosyjski badacz Andriej Cyganow. Zob. А.П. Цыганков, *Смена эпох. Русское западничество и международные отношения*, „Россия в глобальной политике” 2024, Т. 22, № 2, s. 196–212.

tucjonalny, a także jego relacje (układ stosunków) z ludnością zamieszkującą Rosję. Z kolei naczelnym celem tych badań była próba diagnozy, dlaczego państwowość rosyjska różni się od państwowości wykształconych na Zachodzie i czy Rosja może oprzeć swój ustrój właśnie na wzorach zachodnioeuropejskich.

Niniejszy artykuł stanowi próbę opisanego tego, jakie możliwości badawcze dostarcza działalność Milukowa, jeśli chodzi o historię państwa i prawa. Dlatego celem moich rozważań będzie ogólna analiza percepcji państwa oraz prawa przez tego rosyjskiego historyka i działacza państwowego.

2. Stan badań nad Milukowem

Działalność i życiorys Milukowa cieszyły się do tej pory zainteresowaniem historyków zachodnich oraz rosyjskich (w przeciwieństwie do historyków państwa i prawa). Efektem badań tych pierwszych są cztery monografie. Pierwsza z nich została opublikowana w 1969 r.⁵, druga w 1983 r.⁶, a trzecia w 1996 r.⁷ Z kolei czwarta, niemieckojęzyczna, została wydana w 1998 r.⁸ Trzy wymienione powyżej prace dotyczą życiorysu Milukowa tylko na pierwszych etapach jego kariery. Z drugiej strony, poruszają one w dość ogólnym zakresie kwestię myśli politycznej Milukowa. Wyjątkiem jest wydana w Oslo praca norweskiego badacza Jensa Pettera Nielsena z 1983 r. o ewolucji poglądów politycznych Milukowa w czasie emigracji (1918–1943). Z kolei Anthony Kröner wydał w 1998 r. książkę o debacie

⁵ T. Riha, *A Russian European: Paul Miliukov in Russian Politics*, Notre Dame–London 1969.

⁶ Е.П. Нилсен (J.P. Nielsen), *Миллюков и Сталин. О политической эволюции Миллюкова в эмиграции (1918–1943)*, Oslo 1983.

⁷ M.K. Stockdale, *Paul Miliukov and the Quest for a Liberal Russia, 1880–1918*, Ithaca 1996.

⁸ T.M. Bohn, *Russische Geschichtswissenschaft von 1880 bis 1905. Pavel N. Miljukov und die Moskauer Schule*, Köln u. a. 1998, <https://doi.org/10.2307/2697521>. W 2005 r. książka ta wydana została po rosyjsku w Sankt Petersburgu. Zob. Т.М. Бон, *Русская историческая наука /1880 г.–1905 г. Павел Николаевич Миллюков и Московская школа*, Санкт-Петербург 2005.

nad liberalizmem między Milukowem a Wasilijem A. Makłakowem⁹. Na Oxfordzie w 1962 r. została obroniona praca doktorska o Milukowie i partii kadeckiej¹⁰. Oprócz tego na Zachodzie powstało kilka-naście artykułów o tym rosyjskim polityku¹¹.

⁹ A. Kröner, *The Debate between Miliukov and Maklakov on the Chances for Russian Liberalism*, Amsterdam 1998. Publikacja ta stanowi rozwinięcie badań Michaiła Karpowicza nad relacjami Milukowa oraz Makłakowa. Zob. M. Karpovich, *Two Types of Russian Liberalism: Maklakov and Miliukov*, w: *Continuity and Change in Russian and Soviet Thought*, ed. E.J. Simmons, Cambridge, Mass., 1955, s. 129–143, <https://doi.org/10.4159/harvard.9780674367173.c10>.

¹⁰ F.J. Piotrow, *Paul Milyukov and the Constitutional-Democratic Party*, University of Oxford, 1962 [Thesis (Ph.D.)]. O Milukowie w kontekście rosyjskiego konstytucjonalizmu z przełomu XIX i XX w. można przeczytać również w monografii K. Fröhlich, *The Emergence of Russian Constitutionalism, 1900–1904: The Relationship between Social Mobilization and Political Group Formation in Pre-revolutionary Russia* (International Institute of Social History, *Studies in Social History*, number 4), Boston 1981.

¹¹ Wybrane angielskojęzyczne i francuskojęzyczne artykuły bezpośrednio odnoszące się do Milukowa: M. Aldanov, *Professor Milyukov on the Russian Revolution*, „Slavonic Review” 1927, Vol. 6, No. 16, s. 223–227; S. Smirnoff, *P.N. Milioukov historien*, „Revue d'histoire moderne” 1929, T. 4e, No. 20, s. 123–129; B.I. Elkin, *Paul Milyukov (1859–1943)*, „The Slavonic and East European Review” 1945, Vol. 23, No. 62, s. 137–141; A. Goldenweiser, *Paul Miliukov – Historian and Statesman*, „The Russian Review” 1957, Vol. 16, No. 2, s. 3–14; T. Riha, *Miliukov and the Progressive Bloc in 1915: A Study in Last-Chance Politics*, „The Journal of Modern History” 1960, Vol. 32, No. 1, s. 16–24; R.L. Tuck, *Paul Miljukov and Negotiations for a Duma Ministry, 1906*, „The American Slavic and East European Review” 1951, Vol. 10, No. 2, s. 117–129; R. Pearson, *Milyukov and the Sixth Kadet Congress*, „The Slavonic and East European Review” 1975, Vol. 53, No. 131, s. 210–229; idem, *Miliukov*, w: *Critical Companion to the Russian Revolution 1914–1921*, red. E. Acton, V.I. Cherniaev, W.G. Rosenberg, London–Sydney–Auckland 1997, s. 171; S. Lyandres, *Progressive Bloc Politics on the Eve of the Revolution: Revisiting P. N. Miliukov's “Stupidity or Treason” Speech of November 1, 1916*, „Russian History” 2004, Vol. 31, No. 4, s. 447–464; A. Kröner, *The Debate between Miliukov and Maklakov on the Chances for Russian Liberalism*, „Revolutionary Russia” 1994, Vol. 7, Issue 2, <https://doi.org/10.1080/09546549408575625>; idem, *The Influence of Miliukov and Maklakov on Current Views of Russian Liberalism*, „Revolutionary Russia” 1996, Vol. 9, Issue 2, s. 143–163, <https://doi.org/10.1080/09546549608575654>; L. Manchester, „Contradictions at the Heart of Russian Liberalism” *Pavel Miliukov's Views of Peter the Great and the Role of Personality in History as an Academic, a Politician, and an Émigré*, „Russian History” 2010, Vol. 37, Issue 2, s. 102–132, <https://doi.org/10.1163/187633110x494652>; S. Breuillard, *Miljukov, la démocratie et la question de l'antisémitisme*, „Revue des études slaves” 2012, Vol. 83, No. 2/3: *La lettre et l'esprit: entre langue et culture: Études à la mémoire de Jean Breuillard*, s. 815–822, <https://doi.org/10.3406/slave.2012.8230>.

W Rosji powstało dziesięć monografii historycznych całościowo poświęconych Milukowowi¹². Wśród nich najbardziej szczegółowa, jeśli chodzi o materiał źródłowy, jest wspólna książka Aleksandra W. Makuszina i Pawła A. Tribuńskiego. Odnosi się ona jednak tylko do pierwszych etapów kariery Milukowa. Jedenasta książka dotyczy jednocześnie Milukowa oraz Aleksandra A. Kieseветтера¹³, a dwunasta Milukowa i W. Churchilla¹⁴. W tym miejscu należy jeszcze wymienić zbiór publicystyki Milukowa, który został wydany w 2012 r.¹⁵ Z kolei artykułów rosyjskojęzycznych jest znacznie więcej, np. w pracach zbiorowych¹⁶. Niemniej większość tych publikacji, podobnie zresztą jak na Zachodzie, dotyczy głównie aktywności Milukowa w pierwszym okresie jego kariery,

¹² В.Н. Дорохов, *Исторические взгляды П.Н. Милюкова*, Сергиев Посад 2005; Н.Г. Думова, *Либерал в России: трагедия несовместимости. Исторический портрет П. Н. Милюкова*, Москва 1993; А.В. Макушин, П.А. Трибунский, Павел Николаевич Милуков: труды и дни (1859–1904). (Новейшая российская история. Исследования и документы. Том 1), Рязань 2001; А.В. Макушин, П.Н. Милуков: путь в исторической науке и переход к политической деятельности (кон. 1870-х – нач. 1900-х годов), Воронеж 1998; Г.И. Чернявский, Л.Л. Дубова, Милуков, Москва 2015; С.А. Александров, *Лидер российских кадетов П.Н. Милуков в эмиграции*, Москва 1996; Л.В. Балтовский, П.Н. Милуков: ученый в политике: [монографическое исследование], Санкт-Петербург 2008; Ф. Нигамедзинов, П.Н. Милуков: штрихи к портрету, London 2016; О.И. Митяева, Павел Николаевич Милуков – российский историк и политик, Москва 2019; О.И. Митяева, *Политическая и культурная деятельность П.Н. Милукова в эмиграции. 1918–1943 годы*, London 2014.

¹³ М.Г. Вандалковская, П. Н. Милуков, А. А. Кизеветтер: история и политика, Москва 1992.

¹⁴ Н.Г. Думова, В.Г. Трухановский, *Черчилль и Милуков против Советской России*, Москва 1989.

¹⁵ П. Н. Милуков: «русский европеец». Публицистика 20–30-х гг. XX в., Отв. ред., составитель М.Г. Вандалковская, Подг. текста, комментарии В.В. Тихонов, Москва 2012.

¹⁶ *Мыслящие миры российского либерализма: Павел Милуков (1859–1943). Материалы Международного научного colloquiuma. Москва, 23–25 сентября 2009 г.*, Составитель и куратор Colloquiuma М.Ю. Сорокина, Москва 2010; П. Н. Милуков: историк, политик, дипломат: научный сборник, Москва 2000; О.И. Митяева, *Исторические и политические взгляды П. Н. Милукова*, „Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки” 2014, № 2, s. 80–88; С.В. Фоменко, «Поздний» Милуков об октябрьской революции и советской власти, „Вестник Омского университета” 2007, № 3, s. 71–77; А.М. Матвеева, «Джингоист пробольшевизма»: идейно-политические воззрения П. Н. Милукова накануне второй мировой войны, „Новые исторические перспективы: от Балтики до Тихого океана” 2016, № 3(4), s. 11–18.

mniej więcej do zakończenia wojny domowej. Wynika to najprawdopodobniej z faktu, że znaczna część materiałów archiwalnych odnoszących się do tej postaci znajduje się w archiwach zachodnich, m.in. w Bakhmeteff Archive of Russian and East European Culture w Columbia University Libraries (Rare Book & Manuscript Library) oraz w The Hoover Institution w Stanford University. Należy również odnotować, że w Rosji obroniono, ale nie wydano, kilka prac doktorskich dotyczących wybranych aspektów kariery tego rosyjskiego naukowca i polityka¹⁷. W tym miejscu warto wspomnieć także o okolicznościowej publikacji, która powstała na emigracji z okazji siedemdziesiątych urodzin Milukowa¹⁸.

W Polsce Milukow nie cieszył się zbyt dużym zainteresowaniem badaczy, zwłaszcza historyków państwa i prawa. Wyjątkami w tym zakresie są rozprawa doktorska pt. *Dyskusje o rosyjskiej polityce liberalnej. Środowisko Partii Konstytucyjno-Demokratycznej, 1905–1914*¹⁹ Marii M. Przeciszewskiej oraz monografia Jana K. Witczaka pt. *Historycy rosyjscy wobec rewolucji bolszewickiej i rzeczywistości radzieckiej w latach 1917–1938*²⁰. W 2016 r. J.K. Witczak opublikował również krótką recenzję biografii Milukowa (z serii „Biografie sławnych ludzi”)²¹. Artykuł o działalności Milukowa w 1917 r.

¹⁷ А.В. Попова, *Политико-правовые взгляды П.Н. Милюкова, Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук, специальность: 12.00.01-теория и история права и государства; история учений о праве и государстве*, Москва 2004; К.В. Поздняков, *Исторические и политические взгляды П. Н. Милюкова, 1876–1943, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук*, Иркутск 1998; С.Г. Мирзоева, *Место македонского вопроса в научной и политической деятельности П.Н. Милюкова: 1898–1917 гг., Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук*, Нальчик 2003.

¹⁸ Милюков: сборник материалов по чествованию его семидесятилетия, 1859–1929, Ред. С.А. Смирнов, Париж 1930.

¹⁹ M.M. Przeciszewska, *Dyskusje o rosyjskiej polityce liberalnej. Środowisko Partii Konstytucyjno-Demokratycznej, 1905–1914*, Warszawa, 2013 [rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. Tomasza Kizwaltera].

²⁰ J.K. Witczak, *Historycy rosyjscy wobec rewolucji bolszewickiej i rzeczywistości radzieckiej w latach 1917–1938*, Toruń 2012.

²¹ Idem, G. I. Czerniawski, L. L. Dubowa, Milukow, Moskwa, *Mołodaja Gwardija* 2015, ss. 510, z ilustracjami, seria biograficzna *Biografie sławnych ludzi*, выпуск 1525, „Forum Wschodnie. Roczник interdyscyplinarny” 2016, nr 4, s. 233–234.

jako ministra spraw zagranicznych Rządu Tymczasowego, w kontekście jego słynnej noty dyplomatycznej z tego okresu, napisał Tadeusz Dmochowski²². Na tle sprawy polskiej w 1917 r. o Milukowie napisali również Aleksander Achmatowicz²³ oraz Piotr Wandycz²⁴. O Milukowie w kontekście liberalnej inteligencji rosyjskiej na przełomie XIX i XX w. traktowała także książka Mieczysława Smoleńa²⁵. Wybrane aspekty z kariery Milukowa omówił autor niniejszego artykułu²⁶. O Milukowie w kontekście partii kadeckiej wspominają też Adam Lityński²⁷ oraz Adam Bosiacki²⁸. Z kolei w 1939 r. Polsce został opublikowany artykuł Milukowa o Aleksandrze Lednickim²⁹, a w 1915 r. broszura Tadeusza Hołówki pt. *Dwa głosy: Milukow – Mieńszykow*³⁰.

²² T. Dmochowski, *Aliancka i amerykańska odpowiedź na notę Miljukowa (z 1 maja 1917) i jej wpływ na weryfikację alianckich celów wojny (maj–czerwiec 1917 r.)*, „Gdańskie Studia Międzynarodowe” 2011, t. 9, nr 1/2, s. 236–251.

²³ A. Achmatowicz, *Akty rosyjskie z marca 1917 roku dotyczące Polski*, „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej” 1986, t. 22, s. 70–99. Wzmianki o P.M. Milukowie również w pracy: A. Achmatowicz, *Rewolucja wolności*, Warszawa 1990, s. 61.

²⁴ P. Wandycz, *Odezwa Rządu Tymczasowego z marca 1917 roku a interwencja angielska*, „Zeszyty Historyczne” 1969, nr 5, s. 230–235.

²⁵ M. Smoleń, *Rosyjska inteligencja liberalna i radykalna w XIX i na początku XX wieku*, Kraków 2010, s. 16–17, 24–25, 55, 95, 122.

²⁶ Zob. M. Sadłowski, *Między Mikołajem II a Leninem. Państwowość rosyjska i jej koncepcje w czasie rewolucji lutowej 1917 roku*, Kraków 2021, s. 93–104; idem, *Paweł Mikołajewicz Milukow i „Sprawa Besarabii”*, w: *Polska. Ukraina. Mołdawia. Studia prawnoporównawcze*, red. J. Turłukowski, P. Kalinowski, Warszawa 2023, s. 5–15; idem, *Dzieje najnowsze dyplomacji rosyjskiej. Od Cuszimy do Ławrowa*, Warszawa 2023, s. 112–146; idem, *Pogmatwane losy rosyjskiego Europejczyka*, „Plus Minus. Rzeczpospolita”, 21–22.10.2023, nr 246, s. 36–37.

²⁷ A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991, czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa bolszewików. Krótki kurs*, Warszawa 2017.

²⁸ A. Bosiacki, *Samodzierżawie a konstytucjonalizm. Dylematy kształtowania rosyjskiego konstytucjonalizmu w latach 1905–1917*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2012, t. 34, nr 1, s. 15.

²⁹ P. Milukow, *Aleksander Lednicki jako rzecznik polsko-rosyjskiego porozumienia*, „Przegląd Współczesny” 1939, nr 3.

³⁰ T. Hołówko, *Dwa głosy: Milukow – Mieńszykow*, Warszawa 1915.

3. Podstawowe metody i problemy badawcze: państwo i prawo a Milukow

Z punktu widzenia badań nad koncepcjami państwa w pracach czy też w politycznej praktyce Milukowa właściwą metodą będzie ujęcie chronologiczno-problemowe. Opierając się na takim założeniu badawczym, warto podzielić jego życiorys na pięć części. Pierwsza część dotyczyć będzie pochodzenia, dzieciństwa, lat szkolnych oraz studenckich. Milukow urodził się w 1859 r. w rodzinie moskiewskiego architekta Mikołaja P. Milukowa. Omawiając ten etap życia naszego bohatera, należy się zastanowić, jak pochodzenie, sytuacja rodzinna, najbliższe otoczenie, szkoła oraz uniwersytet (zwłaszcza nauczyciele akademicy) wpłynęły na charakter, zainteresowania i decyzje dotyczące kariery zawodowej. Taką analizę należy przeprowadzić na tle ogólnej charakterystyki sytuacji w Rosji i epoki.

Z kolei druga część biografii Milukowa dotyczy jego działalności naukowej oraz pierwszej aktywności społecznej, politycznej i dziennikarskiej. Na tym etapie życia Milukowa istotne będą dwa aspekty. Po pierwsze, jego rozprawa doktorska pt. *Gospodarka państwowa Rosji w pierwszym ćwierćwieczu XVIII w. i reforma Piotra Wielkiego*³¹. W swoich wspomnieniach tak napisał on o swoich badaniach: „Moją tezą było, że europeizacja Rosji nie jest produktem zapożyczenia, a nieuchronnym rezultatem ewolucji wewnętrznej, w zasadzie jednakowej w Rosji i w Europie, ale opóźnionej warunkami środowiska”³².

Szczegółowego omówienia wymaga również inna fundamentalna praca Milukowa, czyli *Szkice z dziejów kultury rosyjskiej*³³. Drugim aspektem tego etapu jego kariery będą początki zaangażowania politycznego. W tym bowiem przejawia się jego stosunek do sytuacji politycznej oraz ustroju Rosji. Nie mniej ważnym

³¹ П.Н. Милуков, *Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого*, Санкт-Петербург 1892 (второе издание – Санкт-Петербург 1905).

³² Idem, *Воспоминания (1859–1917)*, Москва 1991, s. 105–106.

³³ Idem, *Очерки по истории русской культуры (в 3 частях)*, Санкт-Петербург 1896–1903.

zagadnieniem badawczym będą pierwsze zagraniczne wyjazdy Milukowa oraz nawiązywane stosunki naukowo-dydaktyczne, medialne oraz polityczne.

Opis trzeciego etapu życia Milukowa będzie dotyczył analizy jego działalności w ramach powstającej partii kadetów, a także nowego systemu ustrojowego Rosji z lat 1905–1917. Milukow to wówczas jeden z głównych liderów rosyjskiej opozycji politycznej wobec cara Mikołaja II i deputowany III oraz IV Dumy Państwowej, a także redaktor gazety „Riecz” (ros. Речь). Na tym tle muszą zostać przeanalizowane jego prace naukowe, np. trzecie wydanie książki pt. *Główne nurty rosyjskiej myśli historycznej*³⁴. Jeśli chodzi o badania tych pierwszych okresów życia Milukowa, ważne miejsca zajmą jego wspomnienia³⁵, zbiór artykułów z lat 1905–1906³⁶, publikacja o kwestii zbrojeń³⁷ czy książka *Russia and its crisis*³⁸.

Działalność Milukowa w okresie 1917–1920 to rozległe zagadnienie badawcze. Z jednej strony, jako lider kadetów był on jednym z głównych polityków, którzy sformowali Rząd Tymczasowy Rosji (do maja 1917 r. był ministrem spraw zagranicznych). W pierwszych godzinach rewolucji lutowej 1917 r. Milukow był głównym zwolennikiem zachowania w Rosji ustroju monarchicznego, pod warunkiem, że następca tronu po carze Mikołaju II (lub regent) zatwierdzi wprowadzenie zasady wyłaniania rządu z większości parlamentarnej i tym samym rząd odpowiedzialny przed tym organem państwa. Ostatecznie lider kadetów nie zdołał nakłonić księcia Michała Aleksandrowicza Romanowa do przyjęcia tronu³⁹.

³⁴ Idem, *Главные течения русской исторической мысли*, Изд. 3-е, Санкт-Петербург 1913.

³⁵ П.Н. Милуков, *Воспоминания (1859–1917)*. В 2 т., Нью-Йорк 1955 (перездание – Москва 1990, 1991, 2002).

³⁶ П.Н. Милуков, *Год борьбы: публицистическая хроника 1905–1906*, Санкт-Петербург 1907; idem, *Вторая дума: Публицист. хроника 1907 г.: 2-е продолж. сб. «Год борьбы»*, Санкт-Петербург 1908.

³⁷ Idem, *Вооружённый мир и ограничение вооружений*, Санкт-Петербург 1911.

³⁸ Idem, *Russia and Its Crisis*, Chicago 1905.

³⁹ Idem, *Воспоминания*, s. 468; Н.Г. Думова, В.В. Шелохаев, *Оппозиция Его Величества: кадеты*, в: *История политических партий России*, Под ред. А. Зевелева, Москва 1994, s. 135. M. Sadłowski, *Między Mikołajem II a Leninem*, s. 58–59.

i formalnie Rząd Tymczasowy oparł się na zasadzie tzw. nieprzedśnienia, czyli nieprzedśnienia⁴⁰. Oznaczało to, że formę ustroju Rosji może określić tylko i wyłącznie zwołane w bezpośrednich, równych, tajnych, powszechnych wyborach Zgromadzenie Konstytucyjne. Niemniej przebieg rewolucji lutowej 1917 r. sprawił, że nawet partia kadecka uznała ustrój republikański. Dlatego jeden z liderów tej partii Fiodor F. Kokoszkina w czasie siódmego zjazdu w marca 1917 r. powiedział: „Republiki nie trzeba tworzyć sztucznie. Republika już faktycznie istnieje”⁴¹.

Aż do przewrotu październikowego 1917 r. Milukow poprzez ministrów-kadetów miał określony wpływ na rząd. Z kolei czas od obalenia przez bolszewików Rządu Tymczasowego aż do klęski generała Piotra Wrangla na Półwyspie Krymskim to niezwykle różnorodna i aktywna działalność Milukowa – od przyjazdu na Don na przełomie 1917 i 1918 r. do gen. Michaiła Aleksiejewa⁴², przez próbę porozumienia z Niemcami w Kijowie w 1918 r.⁴³, po aktywne wspieranie ruchu antybolszewickiego w Rosji na Zachodzie (m.in. w ramach Russian Liberation Committee⁴⁴). W tym okresie ważnym źródłem na temat aktywności Milukowa jest jego dziennik⁴⁵. Stosunek Milukowa do koncepcji ustroju Rosji w tym czasie opierał się na pięciu głównych tendencjach: antybolszewickiej, antysamodzierżawnej, państwowej, zjednoczeniowej i mocarstwowej⁴⁶. Pierwsza oznaczała konieczność pokonania i elimina-

⁴⁰ O zasadzie nieprzedśnienia zob. В.Ж. Цветков, *Белое дело в России: 1917–1919 гг.*, Москва 2019; M. Sadłowski, *Między Mikołajem II a Leninem*, s. 65.

⁴¹ Ф.Ф. Кокошкин, *Республика. О государственном строе в России*, Петроград 1917.

⁴² А.С. Пученков, *Первый год Добровольческой армии. От возникновения „Алексеевской организации” до образования Вооруженных Сил на Юге России (ноябрь 1917 – декабрь 1918 года)*, Санкт Петербург 2021, s. 210, 221.

⁴³ P. Kenez, *Red Attack, White Resistance: Civil War in South Russia 1918*, Edition, reprint Publisher, New Academia Publishing, 2004, s. 162–163.

⁴⁴ Ch. Alston, *The Work of the Russian Liberation Committee in London, 1919–1924*, „Slavonica” 2008, Vol. 14, No. 1, s. 7.

⁴⁵ П.Н. Милуков, *Дневник П.Н. Милукова. 1918–1921*, Москва 2004.

⁴⁶ M.P. Sadłowski, *The Baltic States in the Political and Legal Thought of Pavel N. Miliukov During the Civil War in Russia of 1917–1920*, „The Journal of the University of Latvia. History” („Latvijas Universitātes Žurnāls. Vēsture”) 2024, 18, s. 35, <https://doi.org/10.22364/luzv.18.02>.

cję bolszewików z rosyjskiej rzeczywistości ustrojowej, politycznej i kulturowej. Druga polegała na odrzuceniu powrotu do ustroju samodzierżawnego, co jednocześnie nie wykluczało np. przyjęcia jednoosobowej tymczasowej dyktatury wojskowej w celu walki z czerwonymi. czy też przyjęcia ustroju monarchii konstytucyjnej lub parlamentarnej. Trzecia tendencja oznaczała opieranie się na naczelnej zasadzie odbudowy państwa rosyjskiego, a połączona z nią czwarta – zjednoczenie terytorium państwowego Rosji, najlepiej w granicach maksymalnie zbliżonych do tych, jakie miało Imperium Rosyjskie w 1914 r. (z wyłączeniem Polski w tzw. granicach etnograficznych). Jednocześnie, co było związane z nacjonalizmem Milukowa, lider kadetów odrzucał szeroką federalizację państwa, uznając, że jedynie dla wybranych narodowości może być ustanowiona przez władze centralne autonomia kulturalno-narodowo-językowa⁴⁷. Piąta tendencja to odbudowa mocarstwowego statusu Rosji. Wszystko to łączyło się z krytyką postulatów szerokiego zastosowania zasady samostanowienia narodów na terytorium upadłego Imperium Rosyjskiego.

Okres emigracyjny Milukowa to lata 1920–1943. Obejmuje on działalność badawczą, popularnonaukową i publicystyczną. W tym czasie zostają opublikowane kolejne prace Milukowa, m.in. jego słynna trzyczęściowa *Historia rewolucji rosyjskiej*⁴⁸, dwutomowa *Rosja na przełomie*⁴⁹, *Trzy próby: wokół historii rosyjskiego łże-konstytucjonalizmu*⁵⁰ czy też *Kwestia narodowa: pochodzenie narodo-*

⁴⁷ Columbia University Library – Rare Book and Manuscript Library, BAR, Pavel Nikolaevich Miliukov papers, 1879–1970, Series II: Arranged Materials, Box 9, Notes (Articles, Interviews etc. January–December 1919), Article “Russia’s Struggle for Unity and Freedom”, January 10th, 1919, k. 3; Interview for the Morning Post (November 12th); Interview for the Morning Post (November 6th).

⁴⁸ П.Н. Милуков, *История второй русской революции*, Т. 1, вып. 1: *Противоречия революции*, София 1921; idem, *История второй русской революции*, Т. 1, вып. 2: *Корнилов или Ленин?*, София 1921; idem, *История второй русской революции*, Т. 1, вып. 3: *Агония власти*, София 1923.

⁴⁹ Idem, *Россия на переломе: Большевистский период русской революции*, Т. 1: *Происхождение и укрепление большевистской диктатуры*, Париж 1927; idem, *Россия на переломе: Большевистский период русской революции*, Т. 2: *Антибольшевистское движение*, Париж 1927.

⁵⁰ Idem, *Три попытки (к истории русского лже-конституционализма)*, Париж 1921.

wości i kwestia narodowa w Rosji⁵¹. Prace Milukowa z tego okresu to jedne z podstawowych źródeł do badań nad dziejami Rosji w czasie jej niestabilności ustrojowej, politycznej, gospodarczej i społecznej przełomu XIX i XX w.

Z punktu widzenia badań nad percepcją państwa i prawa Milukowa istotna jest książka *Trzy próby: wokół historii rosyjskiego łże-konstytucjonalizmu*⁵². Stanowi ona komentarz do wspomnień o przemianach ustrojowych w Rosji w latach 1906–1907 innego działacza politycznego, czyli lidera ruchu ziemskiego z przełomu XIX i XX w. Dmitrija M. Szipowa (1851–1920). Milukow starał się w niej wykazać, że próby caratu, reprezentowanego przez Siergieja J. Wittego oraz Piotra A. Stołypina, by porozumieć się w latach 1906–1907 z ówczesną konserwatywną oraz liberalną opozycją w kwestii utworzenia wspólnego rządu, były skazane na klęskę nie z winy tych politycznych sił opozycyjnych. Według niego przedstawiciele najwyższej biurokracji, którzy reprezentowali osłabionego przez rewolucję cara i carat, dążyli do wciągnięcia do rządu wybranych przedstawicieli opozycji, ale na własnych zasadach. A te ostatnie oznaczały utrzymanie dominującej pozycji cara Mikołaja II i biurokracji, co eliminowało nadzieję na to, że samodzierżawie w trybie pokojowym przejdzie transformację w kierunku parlamentarnej monarchii konstytucyjnej. W efekcie nie osiągnięto porozumienia, a pierwsze dwie Dumy Państwowe zostały przez carat rozwiązane.

W opisanych wyżej procesach Milukow brał bezpośredni udział. Był on bowiem zwolennikiem ewolucji samodzierżawia w monarchię konstytucyjną i parlamentarną. Pod koniec października 1906 r., kiedy Witte napotkał problemy w negocjacjach z opozycją, poprosił Milukowa o spotkanie. O spotkaniu tym Milukow napisał, że przyszedł na nie „[...] w charakterze osoby prywatnej, o radę której poprosił wyższy przedstawiciel władzy, w momencie kiedy decydował się kierunek, wedle którego powinna podążać rosyjska historia”⁵³.

⁵¹ Idem, *Национальный вопрос: (Происхождение национальности и нац. вопросы в России)*, Praha 1925.

⁵² Ibidem.

⁵³ Ibidem, s. 23.

Podkreślił on więc, że występował jako osoba prywatna, a nie działacz kadetów. Wskazał bowiem, że jeśli wyrażałby zadanie swojej partii, to powtórzyłby wypowiedź Fiodora F. Kokoszkina, które ten przedstawił w imieniu liberalnej opozycji Wittemu. A to oznaczało wykonanie pięciu kroków w celu przyjęcia konstytucji: wybory do Konstytuanty, narady w Konstytuancie, zatwierdzenie i opublikowanie konstytucji, wybory do parlamentu (zwołanego na podstawie konstytucji) i rozpoczęcie działalności przez parlament. Jednak to długa i problematyczna droga, więc jeśli Witte za swój cel uznał przyjęcie przez Rosję konstytucji, to powinien szybko skompletować gabinet z profesjonalistów, a nie przedstawicieli opozycji. Następnie powinien zaangażować kogoś, żeby przetłumaczył na język rosyjski konstytucję belgijską albo „jeszcze lepiej bułgarską konstytucję, jutro przynieście ją carowi do podpisu i pojutrze opublikujcie”⁵⁴. Milukow miał wskazać, że będzie to konstytucja oktrojowana i że Witte będzie za nią krytykowany, ale z czasem sytuacja się uspokoi. Dodał, że jeśli Bułgarzy mają konstytucję, to Rosjanie również do niej dorośli. Witte miał odpowiedzieć: „Ja tego nie mogę, ja nie mogę mówić o konstytucji, ponieważ car tego nie chce”⁵⁵. Na tym skończyła się ich rozmowa i tym samym kolejna próba porozumienia między opozycją a biurokracją, której fiasko odsunęło możliwość pokojowej ewolucji ustroju Imperium Rosyjskiego.

Z drugiej strony, emigracyjny okres życia Milukowa to aktywność polityczna, której symbolem stało się ogłoszenie tzw. nowej taktyki. Jej istota sprowadzała się do odrzucenia walki zbrojnej z bolszewikami, w tym organizacji interwencji zagranicznej. Walka z bolszewikami miała się odbywać poprzez rozsadzenie systemu od wewnątrz. Zgodnie z tym Milukow oparł się na programie rozwoju federalizmu, samorządności, a także organizacji stosunków społeczno-gospodarczych na wybranych zasadach socjalizmu (choć wcześniej był twardym zwolennikiem rozwoju, a przede wszystkim ochrony w Rosji prawa własności). Uznał więc, że nie można było cofnąć nawet wielu głębszych reform socjalnych i gospodarczych

⁵⁴ Ibidem, s. 25.

⁵⁵ Ibidem.

w Rosji. W tym celu stworzył własne ugrupowanie, czyli Republikańsko-Demokratyczne Zjednoczenie (ros. Республиканско-демократическое объединение). Natomiast klamrą spinającą ten okres kariery była jego działalność redaktorsko-dziennikarska. W latach 1921–1940 redagował on „*Paslednije Nowosti*” (ros. *Последние новости*), a w latach 1937–1939 „*Russkije zapski*” (ros. *Русские запiski*). Oprócz tego napisał prace poświęcone Mikołajowi I. Turgieniewowi (1789–1871) oraz Aleksandrowi S. Puszkinowi⁵⁶.

Zmiana poglądów Milukowa na ustrój Rosji po 1920/1921 r. oraz taktyka walki z bolszewikami zostały dobrze przedstawione w jego publikacji z 1929 r. pt. *Monarchia czy Republika?*⁵⁷. W tej broszurze argumentował on, że nie ma już powrotu do ustroju monarchicznego w Rosji. Stanowiło to wyraz jego politycznej rywalizacji z tendencjami monarchicznymi w rosyjskim ruchu emigracyjnym. O rosyjskim ustroju monarchicznym do 1917 r. Milukow napisał, że przeoczył on możliwość pokojowej transformacji w kierunku monarchii parlamentarnej i republiki (jeszcze w czasie wojny domowej w Rosji Milukow, jak to zostało wyżej wskazane, uważał, że monarchia konstytucyjna jest odpowiednim modelem ustrojowym dla Rosji). Przekonywał on, że tezy zwolenników samodzielnia o tym, że taki ustrój jest najlepszy dla Rosji z racji jej specyfiki, np. położenia geograficznego między Europą i Azją oraz wpływów tej ostatniej na Rosję i tym samym konieczności zachowania zasady niezmienności ustroju politycznego, są sprzeczne z tendencjami rozwoju Rosji⁵⁸. Według Milukowa dzieje Rosji dowodzą, że rozwój gospodarczy, społeczny i polityczny państwa rosyjskiego był co do ogólnych zasad taki sam jak na Zachodzie, ale po prostu z powodu odmienności geograficznych rozwój ten się opóźnił i stąd wynikały pewne różnice. Dopiero bowiem w XVIII w., a przede wszystkim w drugiej połowie XIX w., zostały wykreowane w Rosji siły zmierzające do intensywnej modernizacji stosunków

⁵⁶ Idem, *Н.И. Тургенев в Лондоне, Париж 1932*; idem, *Живой Пушкин (1837–1937): Истор. биограф. очерк*, 2-е изд., испр. и доп., Париж 1937.

⁵⁷ Idem, *Республика или монархия?*, Б. м. 1929.

⁵⁸ Ibidem, s. 6.

ustrojowych na modłę zachodnią. Nie zdążyły one jednak zreformować państwa, co wpłynęło na przebieg rewolucji 1917 r. i wybuch wojny domowej. Jedną z głównych przyczyn klęski białego ruchu w tym konflikcie widział on w tym, że do 1917 r. nie rozwiązano sprawy agrarnej⁵⁹. Zapóźnienie Rosji w tej ostatniej sferze upatrywał on w sojuszu caratu i biurokracji ze szlachtą (posiadaczami ziemskimi) chcącą zachować swoją pozycję i majątki.

Ważnym zagadnieniem jest stosunek Milukowa do państwa radzieckiego z okresu II wojny światowej. W artykule pt. *Prawda bolszewizmu*⁶⁰ z 1943 r., który, zgodnie z informacjami znajdującymi się w The Bakhmeteff Archive Columbia University Libraries, był jego ostatnim tekstem, Milukow poparł ZSRR w wojnie przeciwko III Rzeszy. W tym kontekście wyraził w nim uznanie dla niektórych metod bolszewickich w procesie budowy nowego państwa po 1917 r. Co ważne, napisał, że polityka Stalina, która doprowadziła go do statusu dyktatora, oznaczała likwidację dominującej roli partii bolszewickiej. Tym samym Konstytucja ZSRR z 1936 r. co najmniej formalnie tworzyła konstrukcję państwa, w którym Stalin był „ukrytym prezydentem”, otoczonym profesjonalną kadrą biurokratyczno-administracyjną. Z kolei formalnie przewidziane prawa i wolności, a także mechanizmy wyborów do rad mogły być w przyszłości wypełnione realną treścią. W kontekście tego ostatniego widać przebłysk wcześniejszych poglądów Milukowa, które zakładały, że nowa, tym razem sowiecka inteligencja zmieni kiedyś oblicze państwa rosyjskiego. A rolą emigracyjnych antybolszewików powinno być sprzyjanie tej ewolucji. Czy był to więc drugi etap tzw. nowej taktyki Milukowa? Można uznać, że była to jego kolejna koncepcja, zakładająca, że mimo radykalnych następstw rewolucji w procesie zmian społecznych i gospodarczych Rosja powróci na tory liberalizacji i demokratyzacji ustroju. A jednocześnie utrzyma status mocarstwa.

⁵⁹ Ibidem, s. 17–18.

⁶⁰ Idem, *Правда о большевизме*, w: *Чему свидетели мы были. Переписка бывших царских дипломатов 1934–1940: Сборник документов в двух книгах*, Кн. 2: 1938–1940, Москва 1998, s. 589–601.

4. Wnioski

Działalność, życiorys, a zwłaszcza spuścizna naukowa, popularnonaukowa i publicystyczna Milukowa to niezwykle rozległy materiał, który może stanowić przedmiot badań dla naukowców z różnych dziedzin. Jeśli chodzi o prawników, w tym historyków państwa i prawa, Milukow dostarcza wiele inspiracji badawczych. W pierwszej kolejności mowa o szerokich możliwościach analizy koncepcji państwa, które pojawiają się w pracach tego rosyjskiego naukowca. Dorobek ten jest obszerny i wymaga analizy, uwzględniającej poszczególne etapy życia i kariery Milukowa. Z drugiej strony, bardzo ważne jest zbadanie tego, jak Milukow, jako polityk i dziennikarz, odbierał państwo i jaką koncepcję państwa forsował w swojej aktywności w sferze publicznej. Te dwa zagadnienia badawcze mogą również otworzyć pole badawcze do rozważania następującego problemu: czy to Milukow-naukowiec formował Milukowa-polityka, czy też Milukow-polityk coraz bardziej kształtował Milukowa-naukowca? Wreszcie należy zastanowić się nad wpływem prac Milukowa nie tylko na rosyjską historiografię w XX i XXI w., lecz także na rosyjską myśl państwową.

STRESZCZENIE

Państwo i prawo w myśli Pawła Mikołajewicza Milukowa –
wstęp do badań

Niniejszy artykuł dotyczy tego, jak rosyjski naukowiec, polityk i działacz państwowy Paweł Mikołajewicz Milukow (1859–1943) postrzegał państwo i prawo. W artykule w sposób chronologiczno-problemowy przybliżono podstawowe informacje o działalności naukowej i politycznej Milukowa, aktualny stan badań nad tą postacią, a także propozycje badawcze co do analizy zagadnienia państwa i prawa w publikacjach oraz działalności politycznej Milukowa. Istotną częścią tekstu są rozważania nad problemem ewolucji postaw politycznych rosyjskiego działacza. Publikacja stanowi wynik prac jej autora nad biografią Milukowa.

Słowa kluczowe: Milukow; Rosja; rewolucja rosyjska; wojna domowa w Rosji 1917–1922

SUMMARY

State and law in the thought of Pavel Nikolayevich Milyukov – introduction to research

This article discusses how the Russian scientist, politician, and state activist Pavel Nikolayevich Milyukov (1859–1943) perceived the state and law. The article, in a chronological and problem-oriented manner, presents basic information about Milyukov's scientific and political activity, the current state of research on this figure, research proposals for the analysis of the issue of state and law in Milyukov's publications and political activity. An important part of the text are reflections on the problem of the evolution of Milyukov's political attitudes. This publication is the result of the author's work on Milyukov's biography.

Keywords: Milyukov; Russia; Russian Revolution; Russian Civil War 1917–1922

BIBLIOGRAFIA

- BAR, Pavel Nikolaevich Miliukov papers, 1879–1970, Series II: Arranged Materials, Box 9, Notes (Articles, Interviews etc. January–December 1919): Article “Russia's Struggle for Unity and Freedom”, January 10th, 1919, k. 3; Interview for the Morning Post (November 12th); Interview for the Morning Post (November 6th).
- Columbia University Library – Rare Book and Manuscript Library.
- Achmatowicz A., *Akty rosyjskie z marca 1917 roku dotyczące Polski*, „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej” 1986, t. 22.
- Achmatowicz A., *Rewolucja wolności*, Warszawa 1990.
- Aldanov M., *Professor Milyukov on the Russian Revolution*, „Slavonic Review” 1927, Vol. 6, No. 16.
- Alston Ch., *The Work of the Russian Liberation Committee in London, 1919–1924*, „Slavonica” 2008, Vol. 14, No. 1.
- Bohn T.M., *Russische Geschichtswissenschaft von 1880 bis 1905. Pavel N. Miljukov und die Moskauer Schule*, Köln u. a. 1998, <https://doi.org/10.2307/2697521>.
- Bosiacki A., *Samodzierżawie a konstytucjonalizm. Dylematy kształtowania rosyjskiego konstytucjonalizmu w latach 1905–1917*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2012, t. 34, nr 1.

- Breuillard S., *Miljukov, la démocratie et la question de l'antisémitisme*, „Revue des études slaves” 2012, Vol. 83, No. 2/3: *La lettre et l'esprit: entre langue et culture: Études à la mémoire de Jean Breuillard*, <https://doi.org/10.3406/slave.2012.8230>.
- Цветков В.Ж., *Белое дело в России: 1917–1919 гг.*, Москва 2019.
- Dmochowski T., *Aliancka i amerykańska odpowiedź na notę Miljukowa (z 1 maja 1917) i jej wpływ na weryfikację alianckich celów wojny (maj–czerwiec 1917 r.)*, „Gdańskie Studia Międzynarodowe” 2011, t. 9, nr 1/2.
- Elkin B.I., *Paul Milyukov (1859–1943)*, „The Slavonic and East European Review” 1945, Vol. 23, No. 62.
- Fröhlich K., *The Emergence of Russian Constitutionalism, 1900–1904: The Relationship between Social Mobilization and Political Group Formation in Pre-revolutionary Russia (International Institute of Social History, Studies in Social History, number 4)*, Boston 1981.
- Goldenweiser A., *Paul Miliukov – Historian and Statesman*, „The Russian Review” 1957, Vol. 16, No. 2.
- Hołówko T., *Dwa głosy: Milukow – Mierśzykow*, Warszawa 1915.
- Karpovich M., *Two Types of Russian Liberalism: Maklakov and Miliukov*, [w:] *Continuity and Change in Russian and Soviet Thought*, ed., E.J. Simmons, Cambridge, Mass., 1955, <https://doi.org/10.4159/harvard.9780674367173.c10>
- Kenez P., *Red Attack, White Resistance: Civil War in South Russia 1918*, Edition, reprint ; Publisher, New Academia Publishing, 2004.
- Kröner A., *The Debate between Miliukov and Maklakov on the Chances for Russian Liberalism*, Amsterdam 1998.
- Kröner A., *The Debate between Miliukov and Maklakov on the Chances for Russian Liberalism*, „Revolutionary Russia” 1994, Vol. 7, Issue 2, <https://doi.org/10.1080/09546549408575625>.
- Kröner A., *The Influence of Miliukov and Maklakov on Current Views of Russian Liberalism*, „Revolutionary Russia” 1996, Vol. 9, Issue 2, <https://doi.org/10.1080/09546549608575654>.
- Lyandres S., *Progressive Bloc Politics on the Eve of the Revolution: Revisiting P.N. Miliukov's "Stupidity or Treason" Speech of November 1, 1916*, „Russian History” 2004, Vol. 31, No. 4.
- Manchester L., *“Contradictions at the Heart of Russian Liberalism” Pavel Miliukov's Views of Peter the Great and the Role of Personality in History as an Academic, a Politician, and an Émigré*, „Russian History” 2010, Vol. 37, Issue 2, <https://doi.org/10.1163/187633110x494652>.

- Miliukov P.N., *Russia and Its Crisis*, Chicago 1905.
- Milukow P., *Aleksander Lednicki jako rzecznik polsko-rosyjskiego porozumienia*, „Przegląd Współczesny” 1939, nr 3.
- Milukow P., *Dlaczego rewolucja rosyjska była nieunikniona?*, przeł. B. Szulęcka, „Kronos: metafizyka, kultura, religia” 2007, nr 4.
- Pearson R., Miliukov, w: *Critical Companion to the Russian Revolution 1914–1921*, red. E. Acton, V.I. Cherniaev, W.G. Rosenberg, London–Sydney–Auckland 1997.
- Pearson R., *Milyukov and the Sixth Kadet Congress*, „The Slavonic and East European Review” 1975, Vol. 53, No. 131.
- Piotrow F.J., *Paul Milyukov and the Constitutional-Democratic Party*, University of Oxford, 1962 [Thesis (Ph.D.)].
- Przecziszewska M.M., *Dyskusje o rosyjskiej polityce liberalnej. Środowisko Partii Konstytucyjno-Demokratycznej, 1905–1914*, Warszawa 2013 [rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. Tomasz Kizwaltera].
- Пученков А.С., *Первый год Добровольческой армии. От возникновения „Алексеевской организации” до образования Вооруженных Сил на Юге России (ноябрь 1917 – декабрь 1918 года)*, Санкт Петербург 2021.
- Riha T., *Miliukov and the Progressive Bloc in 1915: A Study in Last-Chance Politics*, „The Journal of Modern History” 1960, Vol. 32, No. 1.
- Riha T., *A Russian European: Paul Miliukov in Russian Politics*, Notre Dame–London 1969.
- Sadłowski M., *Między Mikołajem II a Leninem. Państwowość rosyjska i jej koncepcje w czasie rewolucji lutowej 1917 roku*, Kraków 2021.
- Sadłowski M.P., *Badania nad Pawłem Mikołajewiczem Milukowem (1859–1943) – kilka uwag wstępnych*, w: *Prawo i ustrój w warunkach niestabilności*, red. J. Turłukowski, P. Kalinowski, Warszawa 2023.
- Sadłowski M.P., *Dzieje najnowsze dyplomacji rosyjskiej. Od Cuszimy do Ławrowa*, Warszawa 2023.
- Sadłowski M.P., *Paweł Mikołajewicz Milukow i „Sprawa Besarabii”*, w: *Polska. Ukraina. Mołdawia. Studia prawnoporównawcze*, red. J. Turłukowski, P. Kalinowski, Warszawa 2023.
- Sadłowski M.P., *Pogmatwane losy rosyjskiego Europejczyka*, „Plus Minus. Rzeczpospolita”, 21–22.10.2023, nr 246.
- Sadłowski M.P., *The Baltic States in the Political and Legal Thought of Pavel N. Miliukov During the Civil War in Russia of 1917–1920*, „The Journal of the University of Latvia. History (‘Latvijas Universitātes Žurnāls. Vēsture’)” 2024, 18, <https://doi.org/10.22364/luzv.18>.

- Smirnoff S., *P.N. Milioukov historien*, „Revue d'histoire moderne” 1929, T. 4e, No. 20.
- Smoleń M., *Rosyjska inteligencja liberalna i radykalna w XIX i na początku XX wieku*, Kraków 2010.
- Stockdale M.K., *Paul Miliukov and the Quest for a Liberal Russia, 1880–1918*, Ithaca 1996.
- Tuck R.L., *Paul Miljukov and Negotiations for a Duma Ministry, 1906*, „The American Slavic and East European Review” 1951, Vol. 10, No. 2.
- Wandycz P., *Odezwa Rządu Tymczasowego z marca 1917 roku a interwencja angielska*, „Zeszyty Historyczne” 1969, nr 5.
- Witczak J.K., G. I. Czerniawski, L. L. Dubowa, Milukow, Moskwa, *Mołodaja Gwardija* 2015, ss. 510, z ilustracjami, seria biograficzna *Biografie sławnych ludzi, выпуск 1525*, „Forum Wschodnie. Rocznik interdyscyplinarny” 2016, nr 4.
- Witczak J.K., *Historycy rosyjscy wobec rewolucji bolszewickiej i rzeczywistości radzieckiej w latach 1917–1938*, Toruń 2012.

- Александров С.А., *Лидер российских кадетов П.Н. Милюков в эмиграции*, Москва.
- Балтовский Л.В., *П.Н. Милюков: ученый в политике: [монографическое исследование]*, Санкт-Петербург 2008.
- Бон Т.М., *Русская историческая наука /1880 г.–1905 г./*. Павел Николаевич Милюков и Московская школа, Санкт-Петербург 2005.
- Вандалковская М.Г., *П.Н. Милюков, А.А. Кизеветтер: история и политика*, Москва 1992.
- Дорохов В.Н., *Исторические взгляды П. Н. Милюкова*, Сергиев Посад 2005.
- Думова Н.Г., *Либерал в России: трагедия несовместимости. Исторический портрет П. Н. Милюкова*, Москва 1993.
- Думова Н.Г., Трухановский В.Г., *Черчилль и Милюков против Советской России*, Москва 1989.
- Думова Н.Г., Шелохаев В.В., *Оппозиция Его Величества: кадеты*, в: *История политических партий России*, Под ред. А. Зевелева, Москва 1994.
- Кокошкин Ф.Ф., *Республика. О государственном строе в России*, Петроград 1917.
- Матвеева А.М., *«Джингоист пробольшевизма»: идейно-политические воззрения П. Н. Милюкова накануне второй мировой войны*, „Новые исторические перспективы: от Балтики до Тихого океана” 2016, № 3(4).

- Милюков П.Н., *Вооружённый мир и ограничение вооружений*, Санкт-Петербург 1911.
- Милюков П.Н., *Воспоминания (1859–1917). В 2 т.*, Нью-Йорк 1955 (переиздание – Москва 1990, 1991, 2002).
- Милюков П.Н., *Вторая дума: Публицист. хроника 1907 г.: 2-е продолж. сб. «Год борьбы»*, Санкт-Петербург 1908.
- Милюков П.Н., *Главные течения русской исторической мысли*, Изд. 3-е, Санкт-Петербург 1913.
- Милюков П.Н., *Год борьбы: публицистическая хроника 1905–1906*, Санкт-Петербург 1907.
- Милюков П.Н., *Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого*, Санкт-Петербург 1892 (второе издание – Санкт-Петербург 1905).
- Милюков П.Н., *Дневник П.Н. Милюкова. 1918–1921*, Москва 2004.
- Милюков П.Н., *Живой Пушкин (1837–1937): Истор. биогр. очерк.*, 2-е изд., испр. и доп., Париж 1937.
- Милюков П.Н., *История второй русской революции*, Т. 1, вып. 1: *Противоречия революции*, София 1921.
- Милюков П.Н., *История второй русской революции*, Т. 1, вып. 2: *Корнилов или Ленин?*, София 1921.
- Милюков П.Н., *История второй русской революции*, Т. 1, вып. 3: *Агония власти*, София 1923.
- Милюков П.Н., *Н.И. Тургенев в Лондоне*, Париж 1932.
- Милюков П.Н., *Национальный вопрос: (Происхождение национальности и нац. вопросы в России)*, Praha 1925.
- Милюков П.Н., *Очерки по истории русской культуры (в 3 частях)*, Санкт-Петербург 1896–1903; Париж, 1930–1937; Гаага 1964 (переиздание – Москва 1992–1993).
- Милюков П.Н., *Правда о большевизме, w: Чему свидетели мы были. Переписка бывших царских дипломатов 1934–1940: Сборник документов в двух книгах*, Кн. 2: 1938–1940, Москва 1998.
- Милюков П.Н., *Республика или монархия?*, Б. м. 1929.
- Милюков П.Н., *Россия на переломе: Большевистский период русской революции*, Т. 1: *Происхождение и укрепление большевистской диктатуры*, Париж 1927.
- Милюков П.Н., *Россия на переломе: Большевистский период русской революции*, Т. 2: *Антибольшевистское движение*, Париж 1927.
- Милюков П.Н., *Три попытки (истории русского голже-конституционализма)*, Париж 1921.

- Милюков: сборник материалов по чествованию его семидесятилетия, 1859–1929, Ред. С.А. Смирнов, Париж 1930.
- Митяева О.И., *Исторические и политические взгляды П. Н. Милюкова*, „Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки” 2014, № 2.
- Митяева О.И., *Павел Николаевич Милюков – российский историк и политик*, Москва 2019.
- Митяева О.И., *Политическая и культурная деятельность П.Н. Милюкова в эмиграции. 1918–1943 годы*, London 2014.
- Мыслящие миры российского либерализма: Павел Милюков (1859–1943). Материалы Международного научного colloquium. Москва, 23–25 сентября 2009 г., Составитель и куратор Colloquium М.Ю. Сорокина, Москва 2010.
- Нигамедзинов Ф., *П.Н. Милюков: штрихи к портрету*, London 2016.
- Нилсен Е.П. (Nielsen J.P.), *Милюков и Сталин. О политической эволюции Милюкова в эмиграции (1918–1943)*, Oslo 1983.
- П.Н. Милюков: «русский европеец». Публицистика 20–30-х гг. XX в., Отв. ред., составитель М.Г. Вандалковская, Подг. текста, комментарии В.В. Тихонов, Москва 2012.
- П.Н. Милюков: историк, политик, дипломат: научный сборник, Москва 2000.
- Попова А.В., *Политико-правовые взгляды П.Н. Милюкова*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук, специальность: 12.00.01-теория и история права и государства; история учений о праве и государстве, Москва 2004.
- Фоменко С.В., «Поздний» Милюков об октябрьской революции и советской власти, „Вестник Омского университета” 2007, № 3.
- Цыганков А.П., *Смена эпох. Русское западничество и международные отношения*, „Россия в глобальной политике” 2024, Т. 22, № 2.